

РЕЛІГІЙНЕ ДИСИДЕНТСТВО НА ЗАКАРПАТТІ 60-Х – ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.

На сьогодні в українській історичній науці актуальним є дослідження діяльності релігійного дисидентства. По-перше, тому, що дана проблема майже не досліджена. Ще не з'явилося ні однієї монографії з цієї проблеми. Певні відомості про діяльність релігійних дисидентів на Закарпатті містять праці отців Стефана в Даниїла Бендасів^{1,2}, Михайла Болджичара³ та Омеляна Довганича і Олексія Хланті⁴. Однак в них основний акцент зроблено на період з середини 40-х до середини 50-х років, досліджується діяльність в основному лише греко-католицьких священиків, не достатньо теоретизуються історичні явища.

Дана проблема актуальна ще й тому, що її розв'язання дозволить краще зрозуміти період кінця 80-х років ХХ століття, коли відбувалася активна діяльність за легалізацію окремих церков і сект, а також сучасний період церковного життя, багато проблем якого тягнуться ще з 60-х-початку 80-років. Робота побудована в основному на архівних документах Державного архіву Закарпатської області, а саме фонду 1490 – документальних матеріалах постійного зберігання Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області.

При роботі над дослідженням автор зіткнувся з проблемою поняття терміну “релігійні дисиденти”. В більшості вітчизняних довідників і підручників по історії України вказується, що релігійні дисиденти – це борці за свободу совісті. Їх діяльність в Україні вилилась в боротьбу за легалізацію Греко-Католицької церкви, різних сект... Дане визначення слід дещо розширити. Дійсно, метою діяльності релігійного дисидентства була свобода релігії. Виходячи з цього слід розширити коло тих, кого вважають релігійними дисидентами за рахунок простих віруючих, які теж боролись за свободу релігійної діяльності, і не обмежуватись в цьому лише служителями культу – священиками, пресвітерами... До релігійних дисидентів треба відносити усіх тих, хто не погоджувався з політикою тоталітарної держави щодо церкви і віруючих, яких вона всіляко обмежувала в свободі релігійної діяльності, всіляко намагалася нав'язати їм ворожу щодо релігії ідеологію, за якою Бога нема, а релігія є гальмом прогресу. Релігійне дисидентство не обмежується тими, хто активно боровся за свободу релігійної діяльності, використовуючи різні методи, а охоплює ще й тих, хто просто вірив, сповідував ту або іншу релігію. Вже лише цим самим віруючі проявляли незгоду з пануючою ідеологією. Існування релігійного дисидентства

випливало з протиріччя між релігією і державною ідеологією щодо релігії, які не могли паралельно існувати, не зазнаючи конфліктів.

Отже, релігійне дисиденство – це масовий рух, який виник з протиріччя між радянською ідеологією і релігією і охоплював усіх тих, які вірили, сповідували будь-яку релігію та боролися за свободу совісті, свободу релігійної діяльності.

Греко-католицьке дисиденство

В Закарпатті греко-католицьке релігійне дисиденство виникло як реакція на ліквідацію греко-католицької церкви в 1949 році і репресій проти духовенства, тобто в кінці 40-х років ХХ століття, що сталося раніше, ніж виникнення інших течій дисиденства (у Галичині ще раніше – в 1946 році).

А сталося це так. Після входження Закарпаття до складу Радянської України радянська влада почала ліквідовувати греко-католицьку церкву шляхом репресій, які особливо посилилися після вбивства Т.Ромжі в 1947 році. Почалися масові арешти священників, їх ідеологічна обробка, шантаж, погрози... Щоб якось “узаконити” ліквідацію греко-католицької церкви працівники партійних і радянських органів влади сфабрикували листа, який нібито був підписаний капітулярним вікарієм Миколою Мурані, про припинення діяльності греко-католицького єпархіального управління, а 28 серпня 1949 р. присланий отець Макарій “офіційно” проголосив ліквідацію греко-католицької церкви. Церква перейшла на підпільне становище. За роки репресій вислано в табори ГУЛАГУ 124 священники з 175-ти, які не “возз’єдналися”, 132 священники перейшли в православ’я. Не зважаючи на це на території краю продовжували підпільно діяти до 50-ти священників, число яких значно поповнилося з середини 50-х рр., коли з таборів почали повертатися ув’язнені священнослужителі⁵.

Говорити про загальну кількість греко-католицьких дисидентів в 60-х початку 80-х рр. на Закарпатті важко з ряду причин:

1. Не зовсім зрозуміло, кого слід відносити до релігійних дисидентів – лише священників греко-католиків, які діяли підпільно, чи ще й ченців і черниць, чи додавати до цього ще й віруючих, які залишилися вірними своїй прадідівській вірі.

На мою думку, до релігійних дисидентів треба зараховувати усі три групи вірників, оскільки вони усі мали одну мету – вільне сповідання релігії.

2. Проблемою є й те, чи зараховувати до дисидентів віруючих, священників, які не проявилися в активних виступах за свободу совісті, а лише підпільно сповідували греко-католицизм. У зв’язку з цим доцільніше буде поділити релігійних дисидентів на активних і пасивних.

3. Багато греко-католиків, перейшовши в римо-католицизм або православ'я, фактично продовжували залишатися уніатами виконуючи уніатські обряди.

4. У зв'язку з природною смертністю кількість греко-католицьких священників, ченців, віруючих з роками зменшувалася.

5. Якщо про кількість священників і ченців джерела дають певні відомості, то відомості про загальну кількість віруючих носять половинчатий характер.

У книзі Стефана й Даниїла Бендасів серед репресованих священників указуються спеціально авторами 42 священники і 1 монашка, які відзначилися активною підпільною діяльністю в 60-х – поч.80-х рр. та 40 священників, які проживали на Закарпатті в цей період, але про яких не написано займалися чи не займалися вони підпільною діяльністю⁶.

Це підтверджують і архівні дані, за якими йде скорочення чисельності уніатських священників (до 65 чол. в 1979 році⁷, до 52 чол. в 1981 р.⁸, до 47 чол. в 1985 р.⁹). В 1982 році в області нараховувалося 20 греко-католицьких ченців і черниць¹⁰. Про загальну кількість греко-католицьких віруючих в підпіллі джерела не дають відомостей, хоча є дані про чисельність окремих общин – в с.Руське Поле діяла община, яка на 1979 рік нараховувала 150 чоловік, в селі Бедевля – 80 чоловік, раніше 300 чоловік¹¹. Якщо припустити, що такі общини діяли в багатьох селах Закарпаття, то загальна чисельність греко-католицьких дисидентів на Закарпатті становила декілька тисяч чоловік.

Як свідчать документи, релігійні дисиденти діяли майже у всіх районах Закарпаття. Зокрема, найбільше священників в 1979 році проживало в Ужгороді – 19, Мукачеві – 17, Берегівському районі – 9, Виноградівському районі – 6, Ужгородському – 4, Іршавському – 4, Хуському і Рахівському по два, Мукачівському і Тячівському по один¹².

Більшість священників народилися в кінці XIX на початку XX століття, тобто за віком були досить літніми людьми, що, звичайно, не могло не позначитися на їх активності. За освітою переважна більшість мали вищу духовну освіту, проте більшість священників в нелегальних умовах офіційно за соціальним станом були або робітниками або пенсіонерами, невелика частина колгоспниками і службовцями. Взагалі, як зазначають оо.Бендаси, влаштуватися на нормальну роботу після заслання було досить проблематично¹³.

Щодо віруючих, то переважна більшість з них була селянами-колгоспниками і робітниками старшого і похилого віку. Більшість підпільних священників пройшли табори ГУЛАГУ, що не могло не вплинути на стан їхнього здоров'я.

Можна виділити дві групи форм діяльності греко-католицького, а також іншого релігійного дисидентства:

1. Діяльність власне релігійна – відправлення служб, виконання обрядів, проповіді, моління...

2. Діяльність, направлена на здобуття своїх релігійних прав, тобто діяльність, яка повинна була забезпечити нормальне існування першої групи форм діяльності. Вона носить більш-менш виражений політичний характер.

1. Підпільна діяльність багато в чому нагадувала діяльність легальної греко-католицької церкви, але, звичайно в менших масштабах. Як і раніше віруючі гуртувалися в церковні общини¹⁴, які іноді з метою завоювання храму маскувалися під православні¹⁵. Причому деякі з общин діяли з мовчазної згоди місцевих органів влади, які своєю бездіяльністю пояснювали загрозою бунту¹⁶. Існували навіть захоплені віруючими греко-католицькі храми, яких в 1968 році нараховувалося 13 (Виноградівський район – 5, Іршавський – 2, Тячівський – 2, Воловецький, Великоберезнянський, Міжгірський, Ужгородський – по одному)¹⁷.

Де не було захоплених віруючими церков, діяльність віруючих сконцентрована на квартирах і будинках¹⁸, або в римо-католицьких храмах¹⁹. Священики, як і раніше, виконували різні релігійні обряди і служби по уніатському зразку, причому велику допомогу в цьому їм надавали римо-католицькі священики²⁰, а також деякі православні²¹, які теж обслуговували греко-католиків. Як свідчать джерела, відбувалася контрабанда релігійних речей з Чехословаччини (ряси, ладани, література...) ²². Кожну неділю греко-католики мали можливість слухати по радіо греко-католицьке богослужіння з Будапешта²³. Діяльність греко-католицьких священиків, координувались Римом, який призначив Апостольським адміністратором Миколу Мурані, а після його смерті – Івана Семедія²⁴.

Проводилося навіть підпільне навчання молодого покоління, яке спочатку проводили окремі священики, зокрема Мурані і Отутай, згодом останній відкрив у своїй квартирі підпільну семінарію для підготовки молодого покоління священиків. Її закінчило понад двадцять священиків²⁵.

Також не згасло в області греко-католицьке монастирське життя. Монахи групами від 3-х до 12-ти осіб селилися в приватних будинках або в комунальних квартирах, де вели чернечий спосіб життя. Більшість з них похилого віку. Деякі працювали в медзакладах, займалися збиранням лікарських рослин, що давало змогу бути в багатьох населених пунктах і проводити нелегальну благодійну діяльність, збирати кошти для уніатських священиків²⁶.

Відбувалося святкування релігійних свят. Так, на свято “Пророка Іллі” 2 серпня 1974 року біля монастиря в с. Боронява Хустського району зібралося 250-350 колишніх уніатів з різних сіл²⁷.

2. Однією з форм діяльності греко-католицтва в підпіллі було надсилання листів в різні державні установи з проханням реєстрації

релігійних громад і передачу їм захоплених церковних будинків. В основному віруючі просять зареєструвати громадян як православні, але практика показала, що це робиться лише для повернення храму, в якому будуть проводитися греко-католицькі обряди²⁸.

Трохи інший характер носили листи групи колишніх уніатів на чолі з Палажинцем, яка направляла відкриті скарги і заяви в радянські установи, в яких компрометувалися члени виконавчого органу кафедрального собору і деякі посадові особи органів влади. Ці листи носили антиправославний характер²⁹.

Іншою формою активної діяльності були проповіді окремих греко-католицьких священників, направлені проти офіційного православ'я, а, отже, й проти тих, хто йому покровительствував, тобто радянської влади. Зокрема М.Мурані біля кафедрального собору виступав у прирікання не тільки з прихожанами собору, але й зі священниками, закликаючи їх повернутися в греко-католицизм, при цьому ображав РПЦ³⁰. Інший активіст О.Хіра запрошував до себе в гості “воз'єднаних” священників і умовляв повернутися в унію³¹.

Однією з форм релігійного дисиденства, як зазначалося вище, було захоплення церков віруючими.

На рішучий виступ проти існуючої системи перетворилися похорони одного з найвизначніших активістів греко-католицизму Миколи Мурані в 1979 році. На них із промовою виступив римо-католицький священник А.Горват, який до того відзначався здійсненням уніатських обрядів, агітацією серед “воз'єднаних” повернутися в прадідівську віру, виступами проти атеїстичного виховання дітей. У своєму виступі він сказав, що Мурані не закривав греко-католицької церкви, а боровся за неї до кінця свого життя. А церкву насильно закрили вандали, які на це не мали права (Церкву міг закрити лише Папа). Не зважаючи на заборону справжні, віруючі залишилися греко-католиками. Померлий отець закликав усіх віруючих служити греко-католицькій церкві, яка існує й буде існувати. Греко-католицька церква була прогресивною і тільки завдяки їй в Закарпатті залишився український народ, його культура й література. Прийде час і греко-католицька церква буде відкрита. Треба сказати, що в розмові в апараті Уповноваженого Горват винним себе не визнав. За це його було знято з реєстрації³². На похоронах також виступив єпископ Хіра, який приїхав з Караганди із греко-католицькою пропагандою³³.

Іншим яскравим прикладом боротьби за свої права є боротьба греко-католиків с. Боржавське, Віноградівського району, які знаходилися під впливом ще одного греко-католицького священника – активіста Івана Маргітича. Вона вилася у боротьбу за культову споруду і включала як надсилання листів у різні установи, так і противладні виступи із застосуванням сили. В 1962 році після закриття церква перейшла до прихильників греко-католицизму. В 1967 році група віруючих намагалися

самовільно провести ремонт церкви і поставити дзвін – за це двоє віруючих були позбавлені волі на два роки. В 1979 році церкву було передано радгоспу, її майно вивезли, а в приміщення завезли бочки. У відповідь на це багато людей не вийшли на роботу, зірвавши початок жнивної компанії. Коли привезли нову партію бочок, декілька сотень віруючих не тільки не дозволили завести їх у церкву, а й викинули з неї вже завезені. У відповідь керівник колгоспу викликав міліцію, яка оштрафувала активістів. Незважаючи на це віруючі продовжували відвідувати церкву – тоді влада поставила залізні двері, які невдовзі були виламані віруючими, за що п'ятьох посадили в тюрму. Тоді віруючі масово почали надсилати в різні інстанції листи з проханням надати гарантовану Конституцією свободу совісті, які були відхилені. Церкву знову було передано радгоспу³⁴.

Релігійне дисиденство інших конфесій та сект

“Покутники”

Секта “покутників” виникла на базі греко-католицького підпілля і спочатку поширилася в Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях, із яких почала проникати в Закарпаття. Діяла нелегально і була пов'язана з діяльністю невоzz'єднаних священників греко-католиків. Основними методами діяльності секти були “послання” до віруючих, місіонерська робота, очерніння православ'я і заважання православним богослужінням³⁵. В 1979 році в області нараховувалося 69 чоловік покутників (Свалявський район – 34, Воловецький – 27, с.Тересва Тячівського району – 6, місто Мукачево – 2). Як зазначав Уповноважений Ради великої активності вони не проявляли. Через це, напевно, і не фіксуються дані про активне переслідування секти³⁶.

Свідки Єгови.

Свідки Єгови в Закарпатті знаходилися в нелегальному становищі і нараховували на 1980 рік 64 общини³⁷. Як свідчать джерела, влада застосовувала проти них досить рішучі й жорстокі заходи. Так, за відмову від військової служби члени секти несли кримінальну відповідальність³⁸. Фіксуються випадки і відбирання дітей від батьків і передання їх в школи-інтернати за те, що вони не відпускали дітей по суботам до школи³⁹.

Відомі і випадки відкритої сваволі з боку представників владних органів. Так, під час проведення пасхи в общині села Ганичі Тячівського району в 1981 році дружинники і адміністрація сільради за вказівкою МДБ Закарпатської області увірвалися в будинок віруючих, почали їх ображати і виганяти з будинку, а потім оточувати і бити дубинками, стріляючи над головами. У присілку Солоній співробітники КДБ примушували голосувати єговістів. За свідченням очевидців, кадебісти “підняли дух злоби, черні, інквізиції” над Свідками Єгови⁴⁰.

Інший випадок стався в селі Камени Тячівського району в 1980 році. В результаті нещасного випадку помер робітник Усть-Чорнянського лісокомбінату, який належав до Свідків Єгови. Під час Єговіського поховального обряду підїхала похоронна машина, з якої вибігли декілька здорових чоловіків, які схопили труну з тілом, погрузили її у машину і поїхали ховати покійника по “соціалістичному обряду”⁴¹.

Найпоширенішою формою протесту єговістів проти сваволі радянської влади було надсилання скарг у вищі державні установи^{42,43}.

ЄХБ

На 1980-й рік в області нараховувалося 23 зареєстровані і 12 незареєстрованих общин баптистів⁴⁴. В 1982 році зареєстрованих було вже 27⁴⁵. Фіксуються випадки строгого попередження органів влади, зокрема голів Тересвянської і Української Рад за перешкоджання релігійним обрядам ЄХБ⁴⁶.

Відомі випадки виступу ЄХБ проти радянського законодавства про культу. Так, в Первомайську на нелегальних зборах керівників і проповідників церков ЄХБ в травні 1972 року виступив житель с.Ганчі Тячівського району Болдак з закликem не визнавати радянське законодавство про культу, виховувати дітей у релігійному дусі⁴⁷. В подібному дусі висловлювались і жителі села Великі Лучки на релігійному об'єднанні ЄХБ в 1980 році⁴⁸.

Фіксуються надсилання листів у вищі державні органи влади проти свавілля місцевих властей, які забирали релігійну літературу⁴⁹, а також із проханням реєстрації або відновлення реєстрації релігійних об'єднань⁵⁰.

П'ятидесятники, реформатори, католики...

На 1980 рік у Закарпатті нараховувалося 700 зареєстрованих релігійних товариств, в тому числі: РПЦ – 424, реформаторів – 81, католиків – 41, п'ятидесятників – 1. Незареєстрованих нараховувалося 100, в тому числі: РПЦ – 16, ХВС – 13, реформаторів – 3⁵¹. Найбільш поширеною формою боротьби за свої права серед цих об'єднань було надсилання листів в різні радянські установи з проханням реєстрації релігійних об'єднань⁵².

Фіксуються випадки і виступів проти релігійного законодавства. Так, керівника секти п'ятидесятників м.Ужгород Пірич В.А. за це було засуджено на 5 років у 1982 році⁵³. До речі, в 1981 році п'ять п'ятидесятників на чолі яких стояв Пірич, написали заяви в ЦК КПРС про дозвіл виїхати з СРСР по релігійним мотивам в не комуністичні країни, де є свобода релігій. Їм у цьому було відмовлено⁵⁴.

Хоча православна церква порівняно з іншими знаходилась в привілейованому становищі, фіксуються заяви віруючих РПЦ із вимогами повернення церковних будинків. Так, ще з чехословацького періоду понад 50

років тривала боротьба жителів с.Іза за Свято-Успенський православний храм⁵⁵.

Отже, діяльність релігійного дисиденства різних релігійних конфесій і сект нагадувала багато в чому діяльність греко-католицького дисиденства (схожість мети, форм протесту, діяльності...).

Контроль за діяльністю релігійного дисиденства.

В Закарпатській області існував спеціальний орган по контролю за діяльністю церкви – це апарат Уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР по Закарпатській області при виконкомі обласної Ради народних депутатів. Уповноважений Ради підпорядковувався Раді у справах релігії при РМ СРСР, Уповноваженому Ради по УРСР і виконкому Закарпатської обласної Ради і виконував такі функції:

1. Нагляд за проведенням в життя законів і постанов уряду СРСР по церкві.
2. Контролював дотримання законодавства про культу.
3. Облік церков, молитовних будинків, монастирів.
4. Реєстрація служителів культу.
5. Розгляд скарг і заяв віруючих і духовенства.

Нижню ланку по контролю за церквою становили місцеві Ради народних депутатів та їх комісії, яких в 1982 році нараховувалося 309 (1868 чоловік)⁵⁶.

Як свідчать джерела, багато з цих комісій були малодієвими, формальними і по суті не здійснювали контроль за релігією⁵⁷. Це стосується і багатьох місцевих Рад⁵⁸. Більше того, багато незареєстрованих релігійних об'єднань були визнані місцевою владою, взяті на облік і, фактично користувалися такими ж правами, як і зареєстровані об'єднання⁵⁹.

Найпоширенішими видами боротьби з боку цих органів влади щодо “порушників релігійного порядку” були:

1. Вилучення релігійної літератури, атрибутики⁶⁰.
2. Закриття церковних споруд (в 1961 році в області нараховувалося 218 знятих з реєстрації молитовних будинків, з них 60 споруд мали церковний вигляд⁶¹; в 1979 році в області було вже 240 закритих церков)⁶².
3. Бесіди в апараті Уповноваженого⁶³.
4. Подання позовів в суди, які накладали штраф або арештовували⁶⁴.
5. Виховна і роз'яснювальна робота: лекції, бесіди...⁶⁵

Велику “допомогу” у боротьбі з релігією радянським органам надавало законодавство про релігійні культу, яке досить легко дозволяло закривати культурні приміщення (аварійний стан, малочисельність общини...), відповідно до цього знімати з реєстрації релігійні общини та не дозволяти реєструвати релігійні об'єднання...

Найбільш поширеними порушеннями законодавства про релігійні культу були:

1. Ухилення від громадянських обов'язків.
2. Порушення суспільного порядку.
3. Здійснення обряду, який спричинив шкоду здоров'ю людини.
4. Здійснення обрядів та інших церемоній поза молитовними спорудами.
5. Навчання неповнолітніх релігії.
6. Примушування дітей до релігійних обрядів⁶⁶.

Нагляд за діяльністю у сфері релігій здійснював і КДБ, але масових репресій, як раніше, у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр., не вживав.

Це видно з прикладу греко-католицького священика Івана Сокола, в квартирі якого в Ужгороді співробітники КДБ вчинили обшук, конфіскували релігійну літературу, а священика заарештували, але на другий день звільнили й дозволили виїхати в Казахстан⁶⁷.

Як бачимо, радянські власті не вживали в даний період якихось рішучих заходів по припиненню підпільної діяльності релігійних дисидентів, на багато “негативних” явищ у релігійному житті краю просто “закривали очі”, що було пов'язано як зі зміною “сталінщини” більш “м'яким” режимом, який усвідомив, що репресії проти релігії тільки знижують його популярність серед широких верств населення, так і, напевно, з відсутністю в релігійних дисидентів якихось радикальних і відкритих виступів проти існуючого режиму.

Щоб краще пізнати таке явище як релігійне дисидентство, слід його порівняти з національним і правозахисним.

При порівнянні виділяються такі спільні для усіх 3-х течій дисидентства ознаки:

1. Усі три течії були незгодні з існуючим станом речей у радянському суспільстві, але кожна – у своїй сфері (національне питання, права людини, релігія). Це все можна виразити одним словом – “інакодумання”.
 2. Загальноукраїнське явище.
 3. Мирні форми боротьби.
 4. Усі три течії мали організаційні форми діяльності (общини, спілки, групи).
 5. Усі зазнавали репресій від влади.
 6. Спільними були деякі форми діяльності: надсилання листів, “проповіді”.
 7. Майже усі дисиденти не виступали за зміну радянської системи в цілому і прямо проти радянської влади.
- Між релігійним та іншими течіями дисидентства існували і відмінності:
1. Релігійне виникло раніше і діяло тривалий час.
 2. Релігійне дисидентство було масовим і користувалося великою підтримкою простого народу.

3. Представники релігійного дисиденства в цілому були старші за віком, ніж представники інших течій.

Отже, на Закарпатті в 60-х – початку 80-х рр. досить активно діяли борці за віру, які використовували різні методи боротьби для досягнення свободи релігійної діяльності. Боротьба тривала з початку встановлення радянської влади в краї до її краху і розкладу. Рух був досить масовим і включав різні прошарки населення. Він охоплював майже усе Закарпаття. Найпоширенішими формами діяльності дисидентів були мирні форми: релігійна, надсилання листів, проповіді, відкриті виступи віруючих.

Діяльність дисидентів контролювалась Уповноваженим Ради у справах релігії, Радами, їх комітетами, КДБ, але вже великої активності по його придушенню не проявляли. Елементи дисиденства фіксуються майже у всіх релігійних напрямках, але найбільш яскраво вони проявлялися в підпільних греко-католиків і деяких сект.

Діяльність греко-католицького дисиденства на Закарпатті в 60-х – поч. 80-х р. була направлена не на легалізацію греко-католицької церкви в цілому, а на її збереження в нелегальних умовах. Лідери підпільної церкви зрозуміли, що влада не дасть дозволу на легалізацію церкви, а тому основним своїм завданням бачили її збереження шляхом утримання у вірі багатьох віруючих і служителів культу до настання сприятливого періоду, коли можна було почати відкритий рух за легалізацію.

1. Бендас С.М., Бендас Д.С. Священники-мученики, сповідники вірності. – Ужгород, 1999.
2. Бендас Д. Діяльність греко-католицьких священників Закарпаття під час репресій церкви радянською владою // Важливі віки в історії Мукачівської греко-католицької єпархії. – Ужгород, 1998. - С.68-82.
3. Болдижар М.М. Ужгородська унія: форма і зміст// Краю мій рідний – Ужгород, 1998. - С.189-194.
4. Довганич О. Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х рр. ХХ століття. – Ужгород, 1999. - С. 8-79.
5. Бендас Д. Діяльність греко-католицьких священників... - С.68-82.
6. Бендас С. Бендас Д. Названа праця. - С.9-282.
7. ДАЗО.Ф.1490, оп.3, спр.70, арк 5.
8. Там само. Оп.4, спр.98, арк.5-7.
9. Там само. Оп.122, арк.64.
10. Там само.Оп.3, спр.83, арк.4.
11. Там само.Оп.4,стр.73, арк 4-6.
12. Там само.Оп.3, спр.70, арк.5.
13. Бендас С.Бендас Д. Названа праця. - С.9-282.
14. ДАЗО.Ф.1490, оп.4, спр.73, арк.4-6.
15. Там само. Арк.13.

16. Там само. Арк.5.
17. Там само. Оп.3, спр.10, арк.28.
18. Там само. Оп.3, спр.83, арк.4.
19. Там само.Спр.10, арк.28.
20. Там само. Арк.17.
21. Там само. Арк.23.
22. Там само. Арк.79.
23. Там само, спр.75, арк.68.
24. Бендас С. Бендас Д. Названа праця. – С.160-161.
25. Там само.С.171.
26. ЦДАГО України. Ф.1, сп.25, спр.872, арк.75-78 // Український історичний журнал. - 1999. - №1.
27. ДАЗО,Ф.1490, оп.3, спр.34, арк.114.
28. Там само.Спр.10, арк.29.
29. Там само. Оп.3, спр.27, арк.25.
30. Там само. Спр.34, арк.52.
31. Там само.Арк.31.
32. Там само. Оп.3, спр.70, арк.42-45.
33. Там само. Арк.49.
34. Там само. Оп., .4, спр.112, арк.4-12.
35. Там само. Оп. 3, спр.31, арк.3.
36. Там само. Спр.70, арк.5.
37. Там само. Оп.3, спр.75, арк.35.
38. Там само. Оп.4, стр.122, арк.64.
39. Там само. Оп.3, спр.61, арк.51.
40. Там само. Оп.2, спр.38, арк.61.
41. Там само. Оп.4, спр.112, арк.31-39.
42. Там само. Арх.31.
43. Там само .Оп.2, спр.38, арк.61.
44. Там само. Оп.3, спр.75, арк.35.
45. Там само. Спр.83, арк.10.
46. Там само. Спр.19, арк.13.
47. Там само.Спр. 31, арк.141.
48. Там само. Оп.4, спр.87, арк.35.
49. Там само. Оп.2, спр.30, арк.57.
50. Там само.Оп.3, спр.88, арк.13.
51. Там само. Оп.3, спр.75, арк.35.
52. Там само.Спр.88, арк.13.
53. Там само. Спр.83, арк.71.
54. Там само. Спр.79, арк.63-64.
55. Там само. Оп.4, спр.57, арк.2-113.
56. Там само. Оп.3, спр.83, арк.17.
- 57.Там само. Оп.3, спр.83, арк.17.
58. Там само. Оп.4, спр.87, арк.1.
59. Там само. Оп.3, спр.2, арк.135.
60. Там само. Оп.4, спр.122, арк.80.
61. Там само .Оп.2, спр.46, арк.44.
62. Там само. Оп.3, спр.70, арк.34.

63. Там само. Арк.43-45.
64. Там само. Оп.4, спр.12, арк.10.
65. Там само. Оп.3, спр.83, арк.17.
66. Там само. Оп.4, спр.129, арк.1-137.
67. Бенас С. Бендас Д. Названа праця. - С.228